

in een bepaalde streek, stad of dorp. De kwaliteit van deze uitgaven loopt echter sterk uiteen.

Een voorbeeld van een dergelijke publikatie vormt het boek van Ron Pütz over 372 crashes in de driehoek Roermond-Luik-Aken. De afbakening van het onderzoeksterrein stoelt op de nogal vage overweging dat Midden- en Zuid-Limburg voor wat betreft de luchtverdediging in de jaren 1940-1944/1945 volledig werden gedomineerd door de stad Aken, gelegen aan de voet van de Eifel. De geallieerde bemanningen die in de nachtelijke uren op weg waren naar doelen in Duitsland, konden het luchtdoelgeschut rond Aken weliswaar ontwijken, maar zagen zich dan vervolgens geconfronteerd met de nachtjagers van de Luftwaffebases Venlo en St. Truiden. Die omstandigheid leidde tot talrijke luchtgevechten, ten gevolge waarvan grote aantallen vliegtuigen in Midden- en Zuid-Limburg neerkwamen. Daarbij ging het niet alleen om geallieerde, maar ook om Duitse toestellen.

De auteur tracht in eerste instantie te inventariseren in hoeverre er tijdens de oorlogsjaren in het door hem afgebakende gebied vliegtuigen verongelukten. Voorts is hij geïnteresseerd in de achtergronden van deze crashes. De aanpak, die hij kiest, leidt overigens niet bij voorbaat ook tot een representatief beeld van de luchtstrijd zoals die zich boven het desbetreffende gebied heeft afgespeeld. Het luchtwapen laat zich, voor wat haar werking betreft, immers niet in een geografisch keurslijf persen.

De hoofdmoot van het boek wordt gevormd door de beschrijving van de toedracht van een aantal crashes welke zich op basis van diepgaand onderzoek aan de hand van archiefmateriaal en verklaringen van ooggetuigen tot in de kleinste details lieten reconstrueren. Pütz maakt niet expliciet duidelijk, door welk criterium hij zich bij de keuze van deze crashes heeft laten leiden. Wel besteedt hij, zij het summier, aandacht aan de grote lijnen in de geschiedenis van de lucht oorlog. Aldus komt enigszins de context uit de verf, waarin de beschreven 'laatste' vluchten zich afspeelden.

Door de gekozen aanpak slaagt de auteur er uitstekend in de keiharde realiteit van de luchtstrijd en de weerslag daarvan in een specifiek deel van ons land in beeld te brengen. *Duel in de wolken* is daarnaast van hoge documentaire waarde. Pütz presenteert aan het slot van zijn boek namelijk de gegevens met betrekking tot de 372 crashes, welke hij tot begin 1994 had weten te traceren. Dit overzicht bestaat uit drie delen: een crash-index op lokatie, een chronologisch overzicht van de crashes en een index van bemanningsleden. Zij die enige ervaring hebben met dergelijk onderzoek, weten hoeveel inspanningen de vervaardiging van deze indexen moet hebben gekost.

Hoewel Pütz' boek in een aantal opzichten zeker als verdienstelijk kan worden bestempeld — dat geldt zeker voor de bijlagen —, biedt het maar weinig nieuwe inzichten ten aanzien van de positie van ons land in de luchtstrijd tussen de geallieerde luchtmachten en de Luftwaffe. Daarvoor zal de belangstellende lezer voorlopig nog het boek van wijlen A. Korthals Altes, *Luchtgevaar. Luchtaanvallen op Nederland 1940-1945* uit 1984 moeten raadplegen. Ofschoon inmiddels wel enigermate verouderd, bewijst deze publikatie nog steeds goede diensten.

J. A. M. M. Janssen

B. Evers-Emden, *Geleende kinderen. Ervaringen van onderduikouders en hun joodse beschermelingen in de jaren 1942 tot 1945* (Kampen: Kok, 1994, 245 blz., f32,50, ISBN 90 424 6223 20).

Er is een ware hausse met betrekking tot joodse onderduik kinderen; er zijn (massa)bijeenkomsten van de voormalige onderduikertjes en er wordt nu ook onderzoek gedaan naar de onderduikou-

ders. Bloeme Evers-Emden is ontwikkelingspsychologe en zat zelf als kind ondergedoken. Er werden 45 onderduikers bezocht, waarvan er 7 afvielen omdat die niet aan de criteria (minstens 9 maanden een kind verborgen gehouden, dat bij de bevrijding niet ouder dan 12 jaar was) voldeden en er werden 56 onderduik kinderen bezocht, waarvan 31 bij bovengenoemden waren ondergedoken. In het derde en laatste deel wordt ingegaan op de gehanteerde methode; vragenlijsten, *oral history*, validiteit en de onmogelijkheid om bij dit soort onderzoek met harde cijfers te komen. Ook worden de voor- en nadelen van het 'zelf betrokken zijn' uiteen gezet.

Deel 1 handelt over de motieven, gevoelens en ervaringen van de onderduikers, zij komen zelf aan het woord en hun motieven komen aan bod. Deel 2 geeft het perspectief weer van de onderduik kinderen; wat betekende het voor hen, hoe ervaren zij nu de motieven van hun onderduikers en hoe stonden ze tegenover hun eigen ouders, die hen zo maar aan vreemden 'weggaven'. De situatie na de oorlog komt ook aan bod, de (eventuele) terugkeer naar de eigen ouders, maar ook de overgang van enkele onderduikers naar het christendom. Uit het onderzoek is volgens de schrijfster niet één factor te isoleren als typisch altruïstisch, die de ontwikkeling tot 'mensenredder' kunnen verklaren. De motieven, ervaringen en gevoelens van de onderduikers waren velerlei, maar na al die jaren heerst nu bij allen een intense voldoening dat zij mensen hebben kunnen redden. Bij de kinderen waren, vanzelfsprekend, veel verschillende gevoelens en ervaringen, maar meer dan de helft had het gevoel 'een gestolen jeugd' te hebben. Bloeme Evers-Emden verzet zich gelukkig tegen het stigmatiseren van het (voormalige) onderduik kind als 'ziek', als iemand die voortdurend hulp nodig zou hebben; zelf is zij bij haar onderzoek veel goed functionerende mensen tegengekomen. Wel ziet zij meer in zelfhulpgroepen om tot een verwerking van het verleden te komen; hulpverleners van buiten schieten volgens haar bijna altijd te kort.

Er staat veel informatie in dit boek, ondanks dat het maar om een geringe, en ook niet representatieve groep respondenten gaat. Het blijft wel onduidelijk of de vele citaten representatief zijn, iets moeten bewijzen of als 'illustratie' gezien moet worden. Aan de ene kant is het materiaal te mageren aan andere kant te heterogeen om met echte conclusies te komen. Daarom zijn er waarschijnlijk ook algemeenheden naar voren gekomen. 'Waarschijnlijk spelen zowel 'gunstige omstandigheden' als 'persoonlijksstructuur' mee' (24). Dat lijkt me iets wat voor iedereen en voor alle tijden van toepassing is. Dat geldt ook voor meer zaken; meer dan de helft vindt dat zijn of haar jeugd 'gestolen' is. Ik weet niet hoe die vraag door niet-onderduikers beantwoord wordt. Het 'anticiperend rouwen', gerouwd hebben nog voor het verlies geleden was maar wel dreigde (213), vind ik een stelling, die niet waargemaakt kan worden. Therapeutische of helende effecten die een interview kan hebben (97) zijn wellicht goed voor de respondent (voor hoe lang?), maar of het de gegevens ten goede komt, is maar de vraag.

David Barnouw

L. de Vos, *De bevrijding. Van Normandïe tot de Ardennen* (Tweede druk, Historische reeks Davidsfonds XVI; Leuven: Davidsfonds, 1994, 175 blz., Bf795,-, ISBN 90 6152 846 1).

De bevrijding van Nederland kostte acht lange maanden. Die van België—op een smalle strook langs de Nederlandse grens na—duurde welgeteld tien dagen: van 2 tot 12 september 1944. Deze totaal verschillende tijdsdimensies vloeiden voort uit het strategische belang dat de geallieerde en de Duitse hoofdkwartieren aan het grondgebied van de twee afzonderlijke landen hechtten. Hitlers *Westheer* trok zich eind augustus 1944 paniekerig naar de grenzen van de *Heimat* terug in de hoop daar een laatste verdedigingslinie te kunnen opbouwen. Het Belgische